

הרודן ועירו: היבטים בתכנון ופיתוח תכנית בתקופת שלטון סדאם חוסין

רון זיידל

מאמר זה עוסק בפיתוח העיירה תכרית בתקופת שלטונו של סדאם חוסין. בשנת 1968, טרם עליית הפצת' לשלטון, הייתה תכרית עיירה פרובינציאלית קטנה, ענייה וצנועה. באותה שנה החל תהליך שהפכה ליישוב משגשג. בתהליך הפיתוח בימי סדאם חוסין חברו שלושה גורמים: פולחן האישיות של הנשיא והאתרים שנבנו במסגרתו אשר שינו את פני העיירה, הניסיון לשמר את עברה וייחודה, ובצדם, הפיכת העיירה ליישוב פרברי שתושביו נהנים מרמת חיים גבוהה יחסית. שלושה גורמים אלה הולידו תוצאה רוויית ניגודים, מוזרה, אך ייחודית בדרכה.

סדאם חוסין נולד בתכרית. בניגוד לרודנים אחרים, הוא מעולם לא התבייש במוצאו. הוא הפך את העיירה הצנועה למצג ראווה של משטרו. אלא שבניגוד לחלון הראווה העיקרי של משטר הבעת', בגדאד, הייתה תכרית חלון ראווה צדדי בלבד שמעטים זכו לראות, ראווה לתצרוכת פנימית תכריתית. הפיתוח הראוותני המוצנע נועד מחד גיסא לתגמל את הקהילה המקומית על תמיכתה במשטר ומאידך גיסא, להראות לתכריתים העירוניים לאן הגיע אותו בן כפר עני, סדאם חוסין, שהתנכלו לו בילדותו.

שלבים בחייו של סדאם חוסין

סדאם חוסין נולד ב-27 באפריל 1937 בבית דודו מצד אמו, ח'יראללה טלפאח, במרכז תכרית. אביו הביולוגי, חוסין אל-מג'יד, נפטר לפני הלידה ואמו נישאה לקרוב משפחה רחוק, אברהם אל-חסן וחזרה עמו לכפר הסמוך, עוג'ה, מרכז שבט אַלְבּוּ נַאֶסֶר. הילד סדאם גדל בסביבה הכפרית בעוג'ה, מוקף בבני המשפחה ובני השבט. כשהיה בן שמונה עברה המשפחה לכפר קטן ונידח עוד יותר באזור כֶּכְכּוּפ. נראה שמערכת היחסים שלו עם אביו החורג הייתה עכורה, דבר שקירב אותו לדודו, ח'יראללה טלפאח - קצין לאומני ווטר שישב חמש שנים בכלא על חלקו בהפיכת אל-כַּיִלְאני בשנת 1941 ולכן נחשב גיבור בסביבתו. סדאם החל את לימודיו רק בהיותו בן עשר, בבית הספר היסודי

בתכרית, אולם לימודיו שם נקטעו כשהיה בן חמש עשרה כאשר עברה המשפחה, בעקבות הדוד, לבגדאד.

סדאם החל את לימודיו בתיכון בבגדאד בשנות החמישים הסוערות, אולם הצטרפותו למפלגת הבעת' המתרתית מנעה ממנו להתרכז בלימודיו. אחרי מהפכת יולי 1958 הוא היה לעבריין בעיני החוק; תחילה הוא נעצר יחד עם דודו באשמת רצח של בן שבטו בתכרית, ב־7 באוקטובר 1959 הוא השתתף בניסיון שארגנה מפלגת הבעת' להתנקש בחייו של קאסם. הניסיון כשל והוא נאלץ לברוח לסוריה ומשם למצרים. במצרים הוא זכה למלגה מהשלטונות, וזו אפשרה לו לסיים את לימודי התיכון ולהתחיל ללמוד משפטים. הוא חזר לעיראק בפברואר 1963, אחרי הפיכה צבאית שהעלתה את מפלגת הבעת' לשלטון והתחתן עם סאג'דה, בתו של חייראללה טלפאח.

בנובמבר 1963 הודחה מפלגת הבעת' מהשלטון בהפיכה צבאית, וכעבור זמן קצר נאלצו פעיליה לרדת למחתרת. סדאם חוסין החל להתבלט בפעילות המחתרתית ונבחר להנהגה הארצית של המפלגה. בספטמבר 1964 נחשף ניסיון בעת'י לארגן הפיכה צבאית, ניסיון שבו היה לסדאם ולפטרונו התכריתי אחמד חסן אל-פקר תפקיד חשוב. סדאם חוסין נעצר וכעבור שנתיים הצליח לברוח מהכלא. הוא חזר לפעילות המחתרתית במלוא המרץ והשתתף בהפיכה הצבאית שהחזירה את הבעת' לשלטון ב־17.7.1968 וב־30.7.1968 מילא תפקיד מרכזי בהדחת שותפי המפלגה מן השלטון.

באותה תקופה בנה סדאם את מעמדו באמצעות ניהול שרות הביטחון של המפלגה, מִקְתָּב אל-עִלְאָקָא אל-עִזָּאמָה, וטיפוח הקשר עם בן שבטו ועיירתו, הנשיא אל-בכר. בנובמבר 1969 מינה אותו אל-בכר לסגנו. זמן קצר אחר כך חתם הסגן הצעיר על הסכם עם הנהגת המרד הכורדי שבו התחייב להעניק לכורדים שלטון עצמי במחוזותיהם בצפון-הסכם שעורר התנגדות רבה בעיקר בחוגי הצבא. בשנים 1970-1973 הצליח סדאם, באמצעות שירותי הביטחון שלו, להרחיק את יריביו העיקריים ולחסלם. בשנת 1972 הוא עמד מאחורי הלאמת הנפט העיראקי – צעד שהזרים סכומי עתק לקופת המדינה. החל משנת 1974-1975 היה סדאם לאיש החוק במדינה, אך עדיין לצדו של אל-בכר. ב־17.7.1979 ביולי תפס סדאם את השלטון. כחודש מאוחר יותר, כונסה ועידה מיוחדת של המפלגה ובה חשף סדאם 'ניסיון קשר' נגדו. באמתלה זו חוסלו חמישה חברי הנהגת המפלגה ועוד רבים אחרים. כך נסללה הדרך לשלטון יחיד המושתת על פחד. המהפכה האסלאמית שהתחוללה באותה שנה באיראן עוררה את חששו של סדאם. הוא החל לתכנן בשנת 1980 צעד למניעת ייצוא המהפכה לארצו וב־20.9.1980 פלש הצבא העיראקי לשטח איראן. מלחמת עיראק-איראן נמשכה עד אוגוסט 1988 והסבה אבדות עצומות לשני הצדדים. המלחמה הנוספת שיום סדאם בעקבות פלישתו לכווית ב־2.8.1990 הייתה חד-צדדית והרסנית עוד יותר לתשתית האזרחית והצבאית העיראקית. מלחמה זו עוררה עוינות מצד ארצות הברית והיא הובילה, שלוש עשרה שנים מאוחר יותר, להפלת המסטר.

רקע

במהלך המאה העשרים עברו רוב הערים והעיירות בעיראק תהליכי פיתוח אשר שינו את פניהן ותפקידן. את התהליכים הללו הניעה מדיניות המודרניזציה ופיתוח הפריפריה של המשטרים השונים, במיוחד אחרי מהפכת 1958. על שינוי פני הערים השפיעו גם תהליכים חברתיים, בעיקר ההגירה המסיבית מהפריפריה לערים הגדולות, שיצרה תגורות של שכונות עוני סביבן. במסגרת יישום מדיניות המודרניזציה נהרסו מרכזי ערים מסורתיים ושכונות (מִחְלָאָה) שרחובותיהם מתפתלים וצרים, ובנויים בשורות בתים צמודים זה לזה, וזאת כדי לפנות מקום לסלילת כבישים רחבים ולהקמת מרכזי עיר מודרניים. ערים ועיירות התרחבו אל מעבר לתחומיהן המסורתיות הודות לתנופת בנייה והגירה. הוקמו שכונות חדשות שהתארגנו על בסיס מקצועי (מהנדסים, מורים, קצינים) במקום הבסיס השבטי או המשפחתי של ה'מחלאת' המסורתיות. שכונות אלה כרסמו בכוחם התכריתי של המוסדות החברתיים המסורתיים, אולם לא גרמו להיעלמותם המוחלטת. בשכונות המהגרים בבגדאד נבנו מבני קבע מבטון במקום בתי הטיס וסוכות הנצרים (פִּרְאָף) אשר המהגרים מהדרום חיו בהן, ושכונות אלו על בתי הבטון שלהן, הפכו לפרברי העוני של הבירה (מִדִּינַת אל-תִּ'רִה, אל-יִשְׂאָס).

מספר גורמים יזמו את תהליכי הפיתוח השונים: השלטון הור (העוסמאני בתחילת המאה ואחריו הבריטי), הממשלות העיראקיות בתקופות המלוכנית והרפובליקנית, ולבסוף, יזמים פרטיים למיניהם: סוחר יגדל'ן, בעלי רכוש, בעלי עסקים ויבואנים, כל אלה אשר הפכו את רחוב אל-רישד, במשך כמה עשורים, לרחוב העסקים הראשי של בגדאד. כמה מהתהליכים התרחשו קודם בבגדאד ומאוחר יותר הגיעו לערים אחרות. גם אפנות כמו בתחומי המזון והבילוי, שהצליחו בבגדאד, התפשטו במחוזות אחרים: ברומן 'אחרון המלכים' (אֶחְזִיר אל-מִלְאֶאכָה) מתאר הסופר פאדל אל-עִזָּאז' כיצד נקלטו האפנות הבגדאדיות בעירו כְּרֻפּ (אל-עִזָּאז' 1992: 179).

בעיירה תכרית בולטת הקצנה של תהליכים ומגמות אלה בשנות השבעים, השמונים והתשעים. עיירה צנועה זאת, כמאה ושבעים ק"מ מצפון לבגדאד, שחסתה לאורך השנים בצלן של בגדאד וסאמֶרָא, זכתה לפיתוח מיוחד ללא קשר לגודלה ולחשיבותה תחת שלטון הבעת' כשבראשה עמדו שניים מבניה: אחמד חסן אל-בכר וסדאם חוסין. תכנונה מחדש של תכרית באותה תקופה לא שיקף את צרכי הפיתוח הממשתיים של העיירה וסביבתה ולעתים אף התעלם מהם. הדבר ביטא את יחסם של מנהיגי עיראק התכריתים, ובעיקר את יחסו של סדאם חוסין, לעיירת מוצאם: תכרית המודרנית הפכה בבואה של הרודנות הסדאמית ושל שפת הכוח שניסתה להשליט.

כמה מהרודנים הבולטים במאה העשרים הקדישו זמן רב ומשאבים לתכנון ובנייה מחדש של ערים במדינותיהם. היטלר, בעזרת אלברט שפאר, התכוון לבנות מחדש את

ברלין ומינכן ועיצב מחדש את נירנברג. צ'אושקו הרס רבעים שלמים בבוקרסט ובמקומם בנה את ארמון הרפובליקה המפלצתי (Behr 1991: 190-199). מוסוליני בנה ארמונות נאיקלסיים ברומא וקים איל סונג הקים ארמונות עם בפיונגיאנג. סגנון הבנייה המועדף היה נאיקלסי ועל הנייר הפכו הערים לשורה של מבני ראווה ציבוריים קולוסליים. על חשבון היותן מקומות למגורים. רבים מהם התרשמו מפאריס של האוסמן או מוויניטון, וניסו ליישם דגמים אלו בברלין, בוקרסט ואפילו פיונגיאנג. הרודנים השתמשו בתכניות הבנייה המוגזמות, שרק חלק קטן מהן יצא לפועל, כדי להותיר את חותמם על דפי ההיסטוריה. לפי תפיסתם, נועדו הערים המתוכננות והמעוצבות מחדש להיות חלונות ראווה למשטרים, לכן נבחרו למטרה זו ערים שמשכו את עיקר תשומת לבם של המבקרים במדינות, כמו ערי בירה או ערים מרכזיות אחרות. רק לעתים נדירות בחר הרודן להקים את חלון הראווה בעיר שאינה מרכזית במדינתו. בחלק מהמקרים הוקמו ערים חדשות או שעיירות פרובינציאליות שודרגו ואף הפכו לבירת המדינה (אנקרה בתקופת אטא תורק). ההחלטה לבחור בבירה חדשה, ואף להפכה לחלון הראווה של המשטר נבעה בדרך כלל מבעיות פוליטיות בעיר המרכזית או מרצון לפזר אוכלוסין ולפתח אזורים פריפריים, ולעתים משילוב של שני הגורמים. מעניין שהנימוקים להעברת הבירה במשטרים דמוקרטיים שונים מאלה של הדיקטטורות. ברזיל של ז'וסלינו קוביצ'ק, הנשיא שיום דמוקרטיים שונים מאלה של הדיקטטורות. (הקמת קנברה) אינן דומות לחוף השנהב של הופואה את הקמת ברזיליה, או אוסטרליה (הקמת קנברה) אינן דומות לחוף השנהב של הופואה בואני (שהקים את יאמוסוקרו על חשבון אביג'אן), פקיסטאן (הקמת איסלאמאבאד על חשבון קראצ'י) או ניגריה (הקמת אבוג'ה על חשבון לגוס). מכל מקום, בכל אותן מדינות, דמוקרטיים ודיקטטורות כאחד, העברת הבירה והקמת עיר חדשה חייבו שלטון מרכזי חזק ובדרך כלל גם נשיא חזק.

אולם אף אחד מאותם רודנים, שפולחן האישיות היה מרכיב מרכזי בשלטונם, לא הפך את כפר הולדתו או עיירת מוצאו לחלון הראווה של משטרו. היו שהפכו את כפרם למוזאון ולאתר עלייה לרגל (כגון קומרובין, כפר הולדתו של טיטו בקרואטיה), למקור גיוס נאמנים (כגון סקורניצ'סט, כפר הולדתו של צ'אושקו) או שמקום הולדתם נשמה כליל. סביר שהסיבה לכך היא הדימוי החברתי הנמוך, בעיקר באירופה, של אנשים ממוצא כפרי שדחף מנהיגים אלה להצניע ככל האפשר את מוצאם, או להשתמש בו (כמו במקרה של טיטו) כדי להדגיש את המרחק שעברו בחייהם. על רקע זה בולט המקרה העיראקי התייג. כפי שנראה בהמשך, סדאם חוסיין, בניגוד לרודנים אחרים, התייחס בגאווה למוצאו הכפרי. אמנם אין זה מדויק לקבוע כי תכנית הפרובינציאלית הפכה לחלון הראווה של משטר הבעת', שלא עודד תיירים להגיע אליה. תפקיד זה היה שמור לבגדאד - העיר המרכזית בעיראק. אולם העיירה וכתה לפיתוח מיוחד והייתה בשנת 1976 למרכז מחוז רחב ידיים.

מדוע אפוא החליט המשטר העיראקי לפתח באופן מסיבי אזור שאינו נמצא באזור

הורקורים? התשובה לכך מצויה במערכת היחסים בין ראשי המשטר התכרית ליקולקטיב התכרית ובמיוחד ביחסו המורכב של סדאם חוסיין לתכרית ולתכריתים, כפי שהוא מצטייר מהביוגרפיה האישית שלו. בין השנים 1979-2003, שנות שלטונו של סדאם חוסיין, ובמיוחד מסוף שנות השמונים ובמשך שנות התשעים, הוקמו בתכרית מספר פרויקטים ראוותניים המבטאים בעיקר את פולחן האישיות הסדאמי. בכך שינה תקיפה זו מכל התקופות שקדמו לה, כולל שנות שלטון הבעת' 1968-1979. המאמר ינסה לבדוק את יחסו של סדאם לעיירת מוצאו ואף לכפר מוצאו, עוג'ה, הסמוך לתכרית. כמו כן אציע הסברים ליחס זה ואבחן כיצד השתנה עם השנים.

המקורות

מחקר על עיירת שדה קטנה בעיראק נדון להתמודד עם מיעוט מקורות. לשם הדיון בתכרית מסתמך מאמר זה בעיקר על מקורות עיראקיים שפורסמו בתקופת שלטון הבעת' ובמיוחד על 'האנציקלופדיה של תכרית' (מנסועת מדינת תכרית) שיצאה לאור ביזמת משרד ההסברה במחצית השנייה של שנות התשעים וכוללת מאמרים אקדמיים העוסקים בעבר ובהווה של תכרית. ה'מנסועה' ולצדה מאמרים בעיתונות סיפקו תיאור עובדתי של פיתוח העיירה. במקביל, נעשה שימוש במספר רומנים העוסקים בתכרית בעבר ובהם רומן אוטוביוגרפי מאת סדאם חוסיין. הרומן, 'גברים ועיר' (רג'אל ועיר) פורסם בעיראק בהוצאת הספרים דאר אל-תריה בשנת 2002 ללא ציון שם המחבר, אולם ניתוח סגנון הכתיבה והעלילה אינם מותירים מקום רב לספק באשר לזהותו. גם המתרגמן האישי של סדאם אישר זאת (מוסף הארץ, 31.10.2003). ההסתמכות על רומן אוטוביוגרפי מסוג זה אכן בעייתית לעתים. אירועים מסוימים מתוארים בו באופן לא אמין, אולם אלו בעיקר מעשים פוליטיים שיוחסו לסדאם. בתיאורים שאשתמש בהם חשובה דיוקא התייחסותו הסובייקטיבית של סדאם הבוגר לחוויותיו כילד בבגדאד ותכרית, שמהן ניתן ללמוד על יחסו של הרודן לעברו ולשתי הערים. המקורות העיראקיים, לרוע המזל, חסרים כל חומר חזותי. מסיבות שאינן ברורות, אולי בגלל רגישות ביטחונית, לא פורסמו תמונות עדכניות של העיירה. מחלקות המיפוי העיראקיות הפיקו מפות באיכות ירודה והדפוס העיראקי הפך חלק מהן לבלתי קריאות. כדי להשלים את החסר נעשה שימוש בתיאורים כתובים של הפרויקטים ובמפות בינלאומיות המבוססות על תצלומי אוויר.

סדאם חוסיין ובגדאד

בירת עיראק, בגדאד, היא ששימשה חלון הראווה הראשי של משטר הבעת', בה מיקד סדאם חוסיין את עיקר תשומת הלב ובה הוקמו הפרויקטים הראוותניים ביותר בתקופת

שלטונו, רובם במהלך מלחמת עיראק-איראן. התיירים המעטים שהגיעו לעיראק, תמיד בהזמנת משרד ההסברה, נלקחו לביקורים רשמיים באותם אתרים בבגדאד. תכנית, לעומת זאת, נשארה מחוץ לנתיב התיירות והרחק מתשומת לבם של התקשורת. העיירה אינה מופיעה כלל במדריך התיירות העיראקי הרשמי, למרות שהיא עיירה עתיקה למדי (נָלִיל סִיאֶחִי 1982). מדריך תיירות צרפתי עדכני יותר, שנכתב בשיתוף משרד ההסברה העיראקי, ייחד לתכנית כחצי עמוד בלבד, ללא תמונות, והבליט את היותה עיירת הולדתו של סדאם חוסין (Munier 2000: 170).

בין הפרויקטים המובילים של המשטר בבגדאד היו 'שעון בגדאד' ברובע תִּאֶרְתִּיָה היוקרתי אשר הפך לאחד מסימני ההיכר של העיר והשמיע מדי שעה שיר הלל ידוע לנשיא (אל-ג'אברי 2004: 179), מגדל בגדאד, אנדרטת החייל האלמוני, האנדרטה המרשימה לחללי מלחמת עיראק-איראן (נֶסֶב אל-שֶהֶדָאָה) והפרק הגדול המקיף אותה, שהוקמו בשנת 1983 (כלומר במהלך אותה מלחמה), ארמונות נשיאותיים ומתחמים נשיאותיים (במיוחד בשכונת כְּרֶאדֶת מְרִים), פסלים רבים ומבני ציבור כגון בית המועצה הלאומית (הפרלמנט), שבהוראת סדאם נבנה בתחתיתו בשנות השמונים מקלט מוגן היטב לשימוש האישי. אם לא די בכך, הוצבו ברחובות העיר אין ספור שלטי ענק קבועים (גִ'דֶאֲרִיָאָה) עם דמותו של סדאם חוסין, שיצרו תחושה שהוא נוכח בכל מקום. האדריכל והוגה הדעות העיראקי כְּנַעַן מִכְיָה (הידוע בשם העט סמיר אל-תִּלְלִיל), יליד בגדאד, תאר זאת כך:

בגדאד הפכה בן לילה לאתר בנייה ענקי: כבישים חדשים ורחבים יותר, אזורי פיתוח מחדש, ארבעים וחמישה מרכזי קניות באזורים שונים של העיר... פרקים (כולל מרכז תיירות חדש על אי מלאכותי על החידקל), אין-ספור מבנים חדשים שתוכננו בידי אדריכלים עיראקיים ועולמיים ידועים, תכנית, שלא יצאה לפועל, להקמת רכבת תחתית ואנדרטאות חדשות רבות ... (Al-Khalil 1991: 20).

גולת הכותרת של בניית הראווה בבגדאד ובעיראק הייתה הקמת קשת הניצחון (קֶסֶם אל-אֶנְתֶּסָאָר) לציון הניצחון על איראן ורחבת המסדרים הענקית תחתיה, שנחנכה ביום השנה לסיום המלחמה ב-8.8.1989. בכרטיס ההזמנה לטקס החנוכה תוארה האנדרטה כ'אחת מעבודות האמנות הגדולות בעולם' (שם: 1). הרחבה שימשה למצעדים צבאיים ביום הצבא וביום הניצחון על איראן. מִכְיָה, שהקדיש ספר לניתוח האנדרטה ומשמעותיה, טוען שבאמצעותה 'סדאם חוסין האמן הקפיא אמת בסיסית לגבי סדאם חוסין המנוח' (שם: 9). התוצאה של בניית הראווה בבגדאד, שהפכה את העיר ל'חלון הראווה' של משטר הבעת' הייתה, לדעת מכיה, שהעיר הפכה מעיר 'אנרכית, סכיוואידית ומפולגת, אולם חיה ואנושית', לעיר גדולה ומנוכרת (שם: 20-25).

הקשר בין סדאם חוסין לבגדאד התחיל בנעוריו. כשהיה בן חמש עשרה עבר מתכנית לבגדאד ומאז לא חזר להתגורר בתכנית. סדאם עבר לגור בבית דודו, אחי אמו, ח'יראללה טלפאח בשכונת תִּדְרֶה אֶלְיָאס שבכִּרְחָה. רוב תושבי השכונה היו מהגרים מתכנית ומרבית תושבי הרובע היו סונים. סדאם עבר אפוא לסביבה מוכרת ומשפחתית ולא הושלך בבת אחת אל ההווה העירונית הבגדאדית. מרכז העיר שכן על הגדה הנגדית של הנהר ובעיני רבים מתושבי כִּרְחָה היה רחוק למדי. אולי בשל המעטפת המגוננת, לא השאיר המפגש הראשוני עם הכרך הגדול רושם חזק על הנער. ברומן רג'אל ומדינה מתאר סדאם חוסין את מפגשו הראשון עם בגדאד, מפגש המתרחש בתחילת שנות הארבעים:

בגדאד הייתה דומה יותר לכפר גדול, שרחובותיו וסמטאותיו מונומנים. לא היו הבדלים מהותיים בינה לבין ערי עיראק האחרות... מלבד אתרים היסטוריים כגון מדרסת מֶסְתַּנְסֶרִיָה ורחוב רשיד במרכז בגדאד, שהיה רחוב רחב וישר בניגוד לסמטאות הערים העתיקות ולסמטאות בגדאד באותה תקופה, ובו הוצגו לראווה סחורות שיכלו להזכיר... כי יש לו אחיזה בעולם המאה העשרים.

להתרשמויות, המסוייגות משהו, ממאפייני הפיזיים של בגדאד, נוספו התרשמויות מסוגי המאכלים החדשים, משוק אל-שֶוּחְרֶה הענק ומאמצעי התחבורה החדשים (רִנָּאִיָה 2002: 52-53). בבגדאד נפגש הנער התכריתי עם עיראקים בני אזורים אחרים, וחשוב מזה, בני לאומים ועדות אחרות: שיעים וכורדים. גם אם הרושם שמתקבל מדפי רג'אל ומדינה, ממרחק הזמן של שנת 2002 שבה פורסם הספר, אינו חזק, אין ספק שההגירה לבגדאד מילאה תפקיד מכריע בעיצובו של סדאם חוסין: עולמו התרחב לפתע. ייתכן שהתיאור נועד להדגיש את השינויים הגדולים שהתחוללו בבגדאד מאז התקופה הרפובליקנית ובמיוחד תחת שלטונו. סדאם המודרניסט מהלל את השינויים שמִכְיָה הרומנטיקן מגנה.

אולם סדאם חוסין לא הצליח להשתלב בחברה בבגדאד. למרות שעבר לגור בבגדאד הוא בילה את חופשותיו בתכנית ובעוֹג'יָה. באף אחד משלושת המקומות האלה לא היו לו ידידים מלבד בני משפחתו (שם: 179, 181). הוא אמנם הצטרף כשהיה תלמיד תיכון למפלגת הבעת' בבגדאד, אך גם אז לא הצליח לשבור את מעגל הבדידות שהיה שרוי בו בגיל ההתבגרות (שם: 198-201). מלבד אישיותו, היו גם סיבות חברתיות ותרבותיות שתרמו לתחושת הבדידות: בעיני העירוניים מתכנית היה סדאם בן כפר, ואילו בעיני הבגדאדים הוותיקים הוא היה תכריתי פרובינציאלי ועני. ברומן 'ההסעה' (אל-מֶרְכֶּב) מאת הסופר העיראקי הידוע, רִנָּאִיָה טַעֲמָה פְּרֶמָאן, מתוארת דמותו של רִנָּאִיָה, אשר כמו

סדאם, היגר לבגדאד מעיירה (ערבית) צפונית כלשהי. ראד מסביר לחברו הבגדאדי מדוע אינו אוהב בגדאדים: '...הבט בבגדאדים כשהם מדברים: הם תמיד מצביעים על אלה שאינם נמנים עמם. זה מחלל, זה ממוסל, זה ראוי וזה צאני. האין זה זלזול? (פרמאן 1989: 93). סדאם הבוגר שימר רגשות אלה: מאז החל להסתמן ככוח המוביל בצמרת העיראקית בתחילת שנות השבעים הוא ניצל את השפעתו כדי לדחוק הצידה את הפוליטיקאים הבגדאדים (זיידל 1997: 373).

נראה כי סדאם חוסין נאלץ לשהות בבגדאד, תחילה במסגרת פעילותו הפוליטית ואחר כך כנשיא, אך הוא מעולם לא היכה בה שורשים והפך לבגדאדי. חייו כאיש מחתרן בבגדאד ומאוחר יותר כסגן נשיא וכנשיא, היו רצופי מתחים וחשרי מנוח. סדאם לא רצה ליהנות ממנעמי בגדאד, וכנראה שגם לא הייתה לו אפשרות לכך: בגדאד שהוא זכר משנות השישים הייתה עיר של מקומות מסתור ובתי סוהר (אלף באא, 1977: 277), היא מעולם לא נתנה לו תחושת בית. משום כך הרבה לבלות את זמנו מחוץ לבירה והעדיף את ביתו האמיתי: תכרית וסביבתה.

סדאם חוסין ותכרית

עד גיל חמש עשרה גדל סדאם חוסין בתכרית ובכפר הסמוך עוג'ה, ששם התגוררה משפחתו. גם כשעבר לבגדאד, לא ניתק את הקשר עם האזור והרבה לבלות את חופשותיו בחוג משפחתו המורחבת בתכרית ובעוג'ה. גם חלק מפעילותו המחתרתית בשנות החמישים התבצע שם (רואיה 2002: 202-203).

תכרית וסביבתה העניקו לגולה הצעיר לבגדאד סביבה משפחתית, חברתית וביתית מוכרת. בספרו האוטוביוגרפי הוא מתאר כיצד בהיותו ילד בן תשע, ברח מבית אביו החורג בכפר ליד כרכופ והגיע בכוחות עצמו לתכרית, ושם בשעת לילה וללא כל סיוע, מצא את דרכו לבית דודו. התיאור המפורט מלמד שהילד סדאם הכיר היטב את סממנות העיר העתיקה של תכרית ואת דיירי של כל בית (שם: 161-162). כאשר, בסופו של דבר, הגיע לבית דודו הוא זכה לקבלת פנים שזכרה עדיין מעורר בו התרגשות: 'היה זה מחוזה שקשה לתאר... הרגשות גאו כמפל... דמעות התערבבו בכול...' (שם: 164). בסוף שנות החמישים, כאשר היה סדאם לאיש מחתרת מבוקש, הציצה לו תכרית מקום מקלט בטוח יחסית. בסוף 1959, אחרי ניסיון ההתנקשות בקאסם שהיה מעורב בו, ומעצר חבריו, ברח סדאם מבגדאד ושם פעמיו לתכרית. בני משפחתו שם שמעו על מעורבותו בהתנקשות, הלינו אותו בלילה ולמחרת סייעו לו להימלט לסוריה (אפסנדר 1980: 58). ארבעים וארבע שנים מאוחר יותר, כאשר הכוחות האמריקניים עמדו בשערי בגדאד, חזר הנשיא המודה, סדאם חוסין, להתחבא בתכרית וסביבתה. מקום מתבוא האחרון היה במרחק כמה מטרים מהנקודה שבה צלח את החידקל בשנת 1959.

לפני הפיכת הבעת' ביולי 1968, חי סדאם חוסין במעין דיסוננס קוגניטיבי: הוא היה בן כפר פרובינציאלי שחי ופעל בעיר הגדולה ונאלץ להצניע את מוצאו הכפרי או סימנים המעידים עליו, כגון מבטא הדיבור. מצבו היה דומה לזה של תכריתים אחרים שעברו לבגדאד, ואולי, כפי שמעידה אותה דמות מהרומן של פרמאן, גם למצבם של בני עיירות אחרות שהיגרו לבירה העיראקית. עליית מפלגת הבעת' לשלטון והתחזקות מעמדו האישי בנובמבר 1969, אז מונה לסגן יושב ראש מועצת הנהגת המהפכה והנהגת הארצית של מפלגת הבעת', אפשרו לסדאם חוסין להתגבר על הדיסוננס ולשוב למקורותיו. במרס 1971 פורסם הריאיון העיתונאי הראשון עם סדאם חוסין בעיתון עיראקי רשמי. היה זה מפגן יחסי ציבור של סדאם חוסין שבו היה לתפאורה תפקיד חשוב יותר מלחונן הדברים. במשך כל הריאיון, שנערך בעוג'ה, ניסה סדאם להציג עצמו כבן כפר פשוט. המחבר ציין כי סדאם מעדיף לבלות שעות וימים בכפר הולדתו הצנוע (שבאותם ימים לא היה יותר מקומץ בתי טין) על פני נסיעות לנופש בחוץ לארץ. בשלב מסוים הוזמנו האורחים לארוחת ערב שהוגשה על הרצפה בסגנון בדואי ונאכלה, כמובן, בידיים. בסיום הארוחה דקלם סדאם קסידה בדואית שנשמעה מוזהר לכותב המאמר. הייתה זו הפעם הראשונה שסדאם הפוליטיקאי, שניסה באותה עת למרפק את דרכו לצמרת השלטון, עשה שימוש באזור מוצאו לבניית התדמית שלו. כור מחצבתו הפך לנכס פוליטי ותדמיתי חשוב עבור הנשיא לעתיד (אלף באא, 1971: 103). מעבר לכך, ניתן ללמוד מהסיטואציה כיצד שינה המקום את התנהגותו של סדאם: הוא לקח את הכתב לסביבתו הביתית ושם הרגיש חופשי לנוהג כפי שלא יכל לנוהג בבגדאד.

במהלך שנות השבעים המשיך סדאם, כשהוא מלווה בבני משפחתו, לבלות את עתות הפנאי באזור תכרית. הבילוי באזור הולדתו עזר לו, ללא ספק, לגייס תמיכה בקרב תושביו. הוריו הוקנים המשיכו לגור בבית טין פלאחי בכפר עוג'ה; מסיבות השמורות עמו סירב סדאם לשפר את תנאי חייהם (אפסנדר 1980: 353). בתחילת שנות השבעים החל פרויקט ההשקיה ואדי ת'ר'ת'אר במדבר שממערב לתכרית. הפרויקט נועד להרחיב את ימת ת'ר'ת'אר, שנאגרו בה מי החידקל שאיימו מדי שנה להציף את בגדאד. מי הימה היו אמורים לשמש להשקיית אזורי מדבר צחיחים ולמטרות נופש (אלף באא, 1972: 232). סדאם חוסין, חובב השחייה והדיג, בנה לעצמו ארמון על גדות הימה והרבה לבלות שם עם בני משפחתו (מטר 1980: 233).

תכרית וסביבתה סיפקו לסדאם סביבה מוכרת, ביטחון, מרגוע ונכס פוליטי שניתן היה להתהדר בו. זאת, במיוחד לאחר יולי 1968 כאשר הנשיא, אחמד חסן אל-בכר, ועוד שניים מחברי מועצת הנהגת המהפכה, היו ילידי תכרית. אולם מערכת היחסים של סדאם חוסין עם התכריתים הייתה מורכבת. כבן כפר הוא מעולם לא הרגיש חלק מהם. הנטייה בקרב התכריתים העירוניים הייתה להתייחס אל הכפריים מהסביבה בהתנשאות ולולול. ברומן 'יום חדש' (ינם ג'דיד), המתרחש בתכרית, מתאר הסופר, בן העיר, את

הפלאח כ'צבר הולך לפני חמור ואישה רוכבת על החמור' (אל-תכריתי 1990: 301).
 סלאח עמר אל-עלי, תכריתי עירוני בעתי שהפך לאיש אופוזיציה, תאר באופן פחות
 מהמיר את הפלאחים מעוג'ה. לדבריו: 'בני עוג'ה נודעו כאלמים מאד וכאשר ביקרו
 בתכרית סגרו כל הסוחרים את חנויותיהם' (Abu Rish 2000: 13).
 אפשר שהולול נבע ממבנה היחסים האגרריים: חלק מהכפרים ויושביהם היו
 בבעלות סוחרים תכריתים (אל-תכריתי 1990: 12). סדאם חוסין עצמו טוען: 'לא תמיד
 הייתה מערכת היחסים בין בני העיירה לכפריים טובה שכן בני העיירה ראו את עצמם
 נעלים יותר מ'הערבים' (ע'ר'ב) הללו' (בעגה התכריתית העיצור ר הופך ל-'ר' גרונ).
 באותו מסע לבית דודו, הקיפו ילדי העיירה את סדאם וכינו אותו 'ע'ר'בי ז'ר'ר' (ערבי
 קטן) וניסו לפגוע בו. הוא נאלץ להניסם באימי אקדח שנשא עמו (רואיה 2002: 162-
 163). בתקופת לימודיו הקצרה בבית הספר היסודי בעיירה סבל הילד סדאם מהתנכלויות
 ומאלימות פיזית מצד המורים והתלמידים כאחד (שם: 167, 173). למעשה, לא היו לו
 חברים בתכרית מלבד בני משפחתו (שם: 181). אולי משום כך ראה סדאם את עצמו,
 בראש ובראשונה, כבן שבט אלו נאסר ולא כתכריתי. בעוד שבפי הלא תכריתים הוא
 כונה סדאם אל-תכריתי, בתעודת רישום התושבים שלו ושל בני משפחתו, משנת 1972,
 הוא נרשם כסדאם אל-נאסרי וכמוהו גם בני משפחתו (מטר 1980: 75). במהלך דרכו אל
 הצמרת ובימי שלטונו הוא העדיף העדפה ברורה את בני שבטו ומשפחתו, בעוד תכריתים
 בני שבטים אחרים הורחקו ולעתים אף נרצחו בהוראתו. בהשוואה לבגדאד, היו תכרית
 וסביבתה לסדאם נופי ילדות המשרים ביטחון; לא כך היה בנוגע ליחסיו החברתיים עם
 תושבי המקום: סדאם, המתבודד מטבעו, העדיף את חברת בני שבטו בתכרית ובעוג'ה
 על חברתם של תכריתים משבטים אחרים.
 ריחוקן של תכרית ועוג'ה ממרכז העניינים סיפק למשטר, בתקופת אל-בכר וסדאם
 חוסין, פרסיות שהייתה נחוצה ליישוב סכסוכים ולניהול מדיניות פנים שבטית ופנים
 משפחתית. לא אחת פורסמו ידיעות על אודות כינוס שבטי או משפחתי בתכרית או
 בעוג'ה שבו נחרץ גורלו של אדם או נדונה מערכת היחסים בין ענפים שונים שבט או
 במשפחה. בסוף שנת 1958 נרצח בתכרית סַעְדוּן אל-נאסרי, משבט אלו נאסר, שהיה,
 לסענת סדאם חוסין, ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית בעיירה (רואיה 2002: 219). האיש
 נרצח, ככל הנראה, בידי סדאם חוסין הנער, שפעל בשליחות דודו ח'יראללה סלפאח
 (מחכמת אל-שעב 1960: 10; 409-410). הרצח עורר תרעומת שבט וקרובי הנרצח
 קראו לנקום את דמו. לבסוף, שנים רבות מאוחר יותר, יושב הסכסוך אחרי מגעים
 שנערכו בתכרית ובעוג'ה, וסדאם ודודו שילמו דמי דם לפי המנהג השבטי (אל-פאלוגי
 2003: 72-73). בשנת 1993 נערכה ישיבה דומה בעוג'ה כדי לדון בגורלו של פאול
 זראק, גם הוא משבט אלו נאסר, שהיה ראש המִחְאֶבְרָת' והואשם בריגול ובגידה.
 בסופה הוחלט להוציאו להורג (אל-סאמראאי 1997: 193).

מאפיינים אלה נמשכו גם אחרי שהיה סדאם לנשיא ביולי 1979, אולם עתה,
 כשהיו כל המשאבים בידיו, ניתנה לו ההודמנות לעצב את תכרית. מדיניותו ביחס לאזור
 מוצאו נגזרה משני מניעים מנוגדים שהשפיעו עליו בתקופת שלטונו: מחד גיסא, הרצון
 לתגמל את בני האזור שסייעו לו להגיע לתפקידו הרם ושתמיכתם הייתה נחוצה לו כדי
 להישאר בשלטון ומאידך גיסא, שאיפתו של ילד כפרי, יתום עני שלא הכיר את אביו
 הביולוגי, להוכיח לעירונים התכריתים שהתנשאו עליו מה כוחו ולאן הוא מסוגל הגיע.
 כך הפכה תכרית, העיירה הצנועה וחסרת הייחוד, לחלון הראווה הצדדי של המשטר
 העיראקי בתקופת סדאם חוסין.
 לכל אלו נוסף, מתחילת שנות השמונים ועל רקע המלחמה נגד איראן, גורם חדש
 וחשוב: פולחן האישיות של סדאם חוסין. באביב 1981 חדר מטוס איראני בודד אל עומק
 השטח העיראקי והפציץ בתים בתכרית. האיראנים הכריזו כי מטרתם בהפצצה הייתה
 לפגוע בביתו של נשיא עיראק. הבית לא נפגע וניסיון הפגיעה בו נשכח לנוכח הריסת
 הכור הגרעיני העיראקי באותה שנה, אולם הפעולה האיראנית הגבירה את פולחן האישיות
 שנמשך עד הדחת המשטר: היא מיקדה את תשומת הלב בסדאם ובעיירת מוצאו.
 ב-27.4.1983 החלו לחגוג את יום הולדתו של סדאם חוסין כאירוע ציבורי, ומאז
 ועד נפילת המשטר נחוג ימי הולדתו כתג לאומי לכל דבר. עם הזמן נמשכו החגיגות
 יותר מיום אחד וההכנות לאירוע החלו מספר שבועות קודם לכן. ביום זה, שבו התמקד
 כמעט כל העיסוק התקשורתי בסדאם חוסין, היו מתפרסמות כתובות רבות שהתמקדו
 בתחנות בחיי הנשיא ותכרית זכתה לתשומת לב רבה. בעוד שבשנות השמונים היה
 מקומה של תכרית במסגרת החגיגות שולי בלבד, והאירוע המרכזי נערך בארמון הנשיאות
 בבגדאד, בשנות התשעים החלו לחגוג את האירוע המרכזי ברחבת המצודים החדשה
 בתכרית. החגיגות הפכו את תכרית, ליום אחד בשנה, למוקד לעלייה לרגל למשלחות
 מכל רחבי עיראק והעולם, והיא זכתה לסיקור תקשורתי נרחב.

תכרית לפני עליית סדאם לשלטון 1950-1979

הדעות חלוקות באשר למועד הקמת תכרית. חוקרים עיראקים טוענים שהעיר הייתה
 קיימת כבר במאה השש עשרה לפנה"ס. אחרים טוענים שהיא הוקמה בתקופת הכיבוש
 הפרסי בסביבות שנת 539 לפנה"ס. בשנת 364 לפנה"ס כבשו הרומאים את צפון עיראק
 וייתכן שהם מצאו בתכרית מצודה, שיקמו אותה וסייעו בהקמת ישוב עירוני סביב
 למצודה. גם לגבי מקור שמה של העיר קיימות שתי גרסאות: לפי האחת, תכרית היה
 שמה האשורי של אחת מבנות העיירה שיופיה הרב גרם למושל העיירה הסאסאני להתנצר.
 לפי הגרסה השנייה זהו שיבוש של שמה הרומי של המצודה פורטה טיגריס (המצודה
 שעל הטיגריס - חידקל).

אוכלוסייתה המקורית של העיירה התנצרה במאות שקדמו לכיבוש המוסלמי. גם לאחר הכיבוש, בשנת 627, עדיין נשמר רוב נוצרי בולט בתכרית, אך במאה השלוש עשרה הם כבר היו מיעוט. האזכור האחרון של נוצרים בתכרית מופיע ברשימותיו של הנוסע הצרפתי טברנייה (Tavernier) שביקר בעיירה בשנת 1652 (זיידל 2004: 26-28). כיום אין זכר לנוצרים בתכרית, אולם כמה מתושבי העיירה עדיין מתנאים באבות אבותיהם הנוצרים.

מטבע הדברים, התיעוד ההיסטורי של תכרית, עיירה נידחת וצנועה באזור הספר המדברי שבין בגדאד ומוסל, דל עד מאד. בשנת 1516, שנתיים לפני נפילת בגדאד, נכבשה תכרית בידי העוסמאנים אשר שלטו בעיראק עד 1918. השינוי הבולט במבנה העיירה תחת השלטון העוסמאני היה התוספות שכונה, מחלת אל-תארה, בזמן לא ידוע, לגרעין המקורי של העיירה מסביב למצודה, מחלת אל-קלעה. אפשר שהקמת השכונה קשורה לשינוי בולט בהרכב האוכלוסייה: בשנת 1743 צרו הפרסים על תכרית, ואחרי המצור פלשו לעיירה והרסו אותה. מושל תכרית, עמר בכ, משבט אלבו נאסר, ארגן צבא לוחמים משבטי תכארתה (צאצאי התושבים המקוריים שהתאסלמו) – אלבו נאסר, סי, שמר, ג'בור, להיב, עבד, אל-עזה ודל'ים והצליח לשחרר את העיירה מידי כובשים. כאות תודה, העניקו העוסמאנים לשבטים אלו חלקות אדמה בעיירה ובאזור הסמוך לה ועודדו אותם להתיישב במקום. כך החל מתגבש בעיירה ובסביבתה הרכב האוכלוסייה המוכר לנו היום (זיידל 2004: 29-30). מבין שלוש הקבוצות השבטיות המרכיבות את אוכלוסיית תכרית אחת, התכארתה, מתייחסת לתושבי העיירה המקוריים ואילו שתי האחרות, אלבו נאסר וחדית'ין, הגיעו במהלך המאות השש עשרה עד השמונה עשרה והתרכזו במחלת אל-תארה. יחד יצרו הקבוצות הללו תלכיד אזורי תכרית שגובש במיוחד לנוכח האיום מצד השבטים הבדואים החזקים באזור: שמר, עבד, אל-עזה; כהנגה מפניהם הקימו תושבי העיירה בכוחות משותפים את החומה הנמוכה ודאגו לתחזוקתה השוטפת.

למרות שהכיבוש הבריטי בשנת 1918 הביא עמו מספר שינויים חשובים בפיתוח העיירה (פיתוח התחבורה היבשתית, הקמת בית הספר הממלכתי הראשון, העברת השוק מהמרכז המסורתי לאזור תחנת הרכבת בצפון-מערב העיירה), המבקר בעיירה בשנות העשרים היה מתקשה להבחין בהם. תכרית שמרה על מראה של עיירה מסורתית מנומנת, מכונסת בתוך חומותיה. רחובותיה היו צרים ותושביה המשיכו להתגורר בבתים צפופים ברובעי העיר העתיקה. רובם עדיין עסקו במלאכות זעירות שעברו מדור לדור באותה משפחה. מרכז חיי העיירה נשאר לאורך מעגן הרפסודות שעל החידקל. העיירה לא שינתה את אופיה: היא הייתה ונשארה עיירת מסחר היושבת על כמה ערוצי תחבורה ראשיים בין בגדאד ומוסל.

שנו. מסיבות שונות, בכללן הריבוי הטבעי, העלייה ברמת החיים וכסף זמין, החלה תנופת בנייה בתכרית. נבנו בה בעיקר בתים בני קומה אחת והעיר התרחבה. כיווני ההתרחבות היו מערב וצפון. ההתרחבות לא הייתה ספונטנית לחלוטין, שכן עתה כבר היו בידי רשויות התכנון מפות שבאמצעותן יכלו להפנות אנשים לאזורי הבנייה המתוכננים. בשנות החמישים נסלל הרחוב הראשי החדש של העיירה, לאורך כביש בגדאד-מוסל ורחוב מקביל לו לאורך הכביש לכרכוכ. רחובות אלו ומספר מוסדות ציבוריים שהוקמו קודם לכן הם שקבעו את כיווני ההתרחבות (אל-אשעב 1998: 150). תהליך זה בישר שינויים באופיה המסורתי של תכרית. לשתי השכונות המסורתיות:

אל-תארה ואל-קלעה נוספו בשנים 1947-1957 שתי מחלאת – סלאח אל-דין ואל-ח'יראא. בשנת 1957 התגוררו בהן 3,145 תושבים שהיו 40.5% מתושבי העיירה (ועלי ואל-דורי 1998: 234). רוב הבנייה היה בתוך החומות שהקיפו את העיירה, אולם במספר אזורים כבר נהרסו חלקים מהחומה והחל תהליך בנייה מחוץ לה תוך שימוש משני באבניה. תהליך זה החל בשנת 1956 ונמשך במהלך שנות השישים והשבעים (אל-אשעב 1998: 163).

עם זאת יודגש כי סדר הגודל של תהליכי הפיתוח בתכרית בשנות החמישים לא עלה על זה שקבעה המדיניות הממשלתית לעיירות הפריפרליות. מתכנן הערים העיראקי, ח'אלס אל-אשעב, מכנה את התקופה של השנים 1946-1971 'שלב התכנון הלא כוללי' ומבליט את חשיבותם של חוקים ותקנות שונים לתכנון העיירה באותה תקופה ושם: 161-162). אם זכתה תכרית בעדיפות כלשהי על פני עיירות אחרות, היה זה בזכות נגישותה הרבה ומיקומה על הדרך למפעלי זיקוק הנפט בכ'ג' ובמוסל. תכרית של סוף שנות החמישים הייתה עדיין עיירה פריפרלית מאובקת, אולם המבקר בה כבר לא יכול היה להתעלם מהשינוי שהשפיע עליה. תכרית צלחה את תקופת המעבר ממסורתיות למודרניות בתחום הפיתוח בקלות יחסית. השינויים הוכנסו אליה בהדרגתיות שאפשרה לתושבים להסתגל אליהם ואף לדרשם.

לאחר מהפכת יולי 1958, ובעיקר תחת שלטון קאסם (1958-1963), זכתה תכרית לתנופת פיתוח. המשטר החדש הקים מוסדות ציבוריים חדשים (בית חולים ראשון, בית עירייה, גן ילדים, שוק מודרני, פרק ציבורי ועוד). נבנתה שכונה חדשה (אל-ח'יראא) ובעיירה חוברת לרשת הטלפון (מג'לת אל-שאון אל-ח'יראא-ל'יה, 1962: 8.8.67, 136, 138). אפילו המקורות הבעתיים, המרבים למתוח ביקורת על משטר קאסם, נאלצים להודות שבאותה תקופה 'החלו לבצע מספר תכניות בנייה ופיתוח' (אל-כ'ביסי 1998: 38). ועדיין, פיתוח תכרית בידי משטר קאסם נעשה במסגרת מגמה כוללת לפתח את אזורי הפריפריה ולא מתוך מתן עדיפות לתכרית.

בתקופה הראשונה של שלטון הבעת' (פברואר-נובמבר 1963) ואחר כך בעת שלטון האחים עארף (נובמבר 1963-יולי 1968) הוקפא למעשה פיתוח תכרית. קיימים

המחוז נעשתה למרות שהיא אינה העיר המרכזית באזור. להקמת המחוז קיים הליך מנהלי שבמהלכו נוסף שטח לפתח תכנית. כבר בשנת 1973 הפכה תכנית לגפה הגדולה ביותר בשטחה מצפון לבגדאד (אל-מִנְגֵ'מִיעִיה חדשה, אֵם אל-קִרְאָה) (תכפר עוג'יה), ובשנת 1972 נוספו ההליך והוקמה תת-נפה (נִאחְוִיה) חדשה, אֵם אל-קִרְאָה (תכפר עוג'יה), ובשנת 1972 נוספו לה דוגמים רבים עד שהפכה לגדולה ביותר בנפת תכרית (אל-מִנְגֵ'מִיעִיה) של תכריתים. אֵם אל-קִרְאָה (1972: 36-37). אפשר להסיק מכך שהייתה מעורבות של תכריתים משבט אלו בנאטר (שמרכזו בעוג'יה), ואולי של סראם בעצמו, בהליך המנהלי. בעקבות הפיכתה למרכז מחוז, נוצרו בתכרית אפשרויות עבודה חדשות והוקמו בה מספר פרויקטים תעשייתיים של המגזר הציבורי (כלומר, בבצללת המדינה). לראשונה החלה תכרית למשוך אליה מהגרים (אל-עאני 1998: 248). יותר ויותר תכריתים הועסקו כעובדי מדינה, למעלה מ-50% מכות העבודה בעיירה (אל-אשעב 1998: 168). בניגוד לכלל ההחלטות הקודמות, הייתה הפיכת תכרית למרכז מחוז צעד מוגזם ומפלה לטובה שיזמו התכריתים בצמרת המשרד; צעד זה בישר על המגמות שביטלו אחרי עליית סראם חוסין לשלטון בשנת 1979.

תכרית בתקופת ע'אם חוסיין: פיתוח לטובת הקהילה

סֵדָאָם הוֹסִיף עָלָהּ לִשְׁלֹטוֹן בִּירוּלִי 1979 וּשְׁלֹט בַּעִירֶדָאָק בַּמִּשְׁךְ יוֹתֵר מִשְׁנֵי עֶשְׂרִים. אֹפִיז הַמִּיּוֹרֶה שֶׁל הַמִּשְׁטֵר הִתְגַּבֵּשׁ בְּמֵהֶלֶךְ שְׁנוֹת הַשְׁמוּנִים, עַל רִקְעַת הַמְּלֻחָמָה הַמְּשׁוּשֶׁכֶת וְגַר אֲרֵאן (1980-1988). לְמִלְרֹת הַמְּלֻחָמָה וּבִשְׁלֵ פֹלֶהוֹן הָאִישִׁיּוֹת, יִיחֵס מִשְׁטֵר סֵדָאָם הַשִּׁיבֹת רַבָּה לְפִיחֵתוֹת תַּכְרִית, עֵצֵד עֲרִים עִירֵאקִיּוֹת אַחֲרִית סִבֵּל מִזְנוּחָהּ וְהִרֵס תַּשְׁתִּיּוֹת בַּמִּקְרָה הַטֹּב, אוּ מִזְקִי הַמְּלֻחָמָה בַּמִּקְרָה הַרֵעַ.

במאמרו החשוב על הכנון העיר תכנית, מחלק ח'אלט אל-אשעב את תולדות ההכנון במאה העשרים לשלבים ומתמקד בשלב שהחל בשנת 1972, ארבע שנים אחרי עליית הבעת' בראשות אל-ככר וסדאם לשלטון בעיראק, ומכנה אותו 'שלב התכנון המכליל'. את המקופה הזו מאפיינים, לדעתו, פיתוח כולל במסגרת תכניות המתאר ובצדו גידול מספר התושבים בעיר (אל-אשעב 1998: 161, 163). נדמה כי אל-אשעב מתעלם מחשיבות הגורם הפוליטי והשפעתו על הכנון העירייה משנת 1972 ועד יומיו, החל בשנת 1979¹. הוא אינו מוכיר, ואולי לא היה באפשרותו לעשות כן, את חשיבותה העצומה של תקופת שלטון סדאם חוסין בעיצוב פני תכנית, מאמרו - שנכתב בשנות

1 שר התכנון באותה תקופה, ג'ורג' ראש, תיאר לאחרונה את התעניינותו של אל-כבר בהכנת חכמת הממאר של חברת (ראשם 2003: 130-132).

דורות רבים של אנשי המשלחון הפקודים באותה תקופה, ומהם צולה המונה של עיירה מנותנת החסרה תשתית ביססית, המלוצותיהם השונות נדחו, ככירל בשל מחסור בתקציבים (שם: 38-39). גם אם נניח שהדורות של הפקידים החכירים נעדרו לחשיג תקציבים, טענה שאין בידניו להפריך, תאוריהם תואמים את התמונה המוכרת של עיירות פורבוצנצאליות אחרות ולא רק של תכרית, ואת הירדע לגבי תא-עשייה הממשלתית לפיתוח הפריפריה, ולכן הם אמינים. זאת, למרות שבאותה תקופה החלו בני העיירה למלא תפקיד פתחי בשלטון: טאהר יקא היה ראש הממשלה, רשיד סקלח היה שר הפנים ואילו אחמד חסן אל-ככר היה ראש ממשלה (פברואר-נובמבר 1963) ואחר כך סגן נשיא לתקופה קצרה. נראה כי הפוליטיקאים התכריתים, שעדיין לא נגעו משילשה מוחלטת כמוסדות השלטון, לא גילו די עניין בעיירת מוצאם וכמצוקותיה. לצוותם, לטראם חוסין היה עדיין מיוחד בתכרית.

נציג הפתוח המסיבי החלו להפציע אחרי תפיסת הבעת, ביוני 1968 ועם חיוק מעמד הפוליטיקאים התכריכים בצמרת המשלוח. בתקופה שבין 1968 ל-1979 התקבלו מספר החלטות משמעותיות שהשפיעו על פיתוח הכרית. ברובן הייתה היענות לצורכי ההעצירה, יישום סייס מאד לפיתוחה, אך לא היה בהן ניסיון להפכה לחלקן ראווה, בשנת 1972 נחנך המשך הראשון על החידקל בתכנית (שם: 1968), ועד היום זהו המשך החיך בעיד. המשך נבנה סמוך מאד למרכז העצירה ועל נתיב התכונה חשוב וציפו שיצור אפשרויות חדשות לפיתוחה. אך המשך לא שינה את כיווני ההתפתחות של העיר והאמות על הגנה המורחית של הגנה נותרו מיושבות בדלילות או מנוצלות למטרות חקלאות (שם: 1959, 1961).

בתוספת להקמת הגשר, פורסמה בשנת 1972 תכנית המתאר הראשונה של תכנית מסוג זה והוכנה במהלך שנות השבעים עבור כל ערי ציריאק (אלף באא, 1976, 1981). תכנית מסוג זה הוכנה במהלך שנות השבעים עבור כל ערי ציריאק (אלף באא, 1976, 1981). תכנית מסוג זה הוכנה במהלך שנות השבעים עבור כל ערי ציריאק (אלף באא, 1976, 1981).

1998 - אינו מזכיר פרויקטים מונומנטליים המשתרעים על שטחים רחבים שהקים
 סדאם במהלך שנות התשעים והם אינם מופיעים במפות המצורפות למאמר.
 תכניות המתאר מהשנים 1981 ו-1983 החליפו את התכנית משנת 1972, וסיפקו
 את מסגרת התכנון לפיתוח העיירה. תכניות אלה שונות מתכנית 1972 הצנועה, ורואות
 בתכנית מטרופולין אזורית עתידה: תכנית 1981, שהוכנה בידי צוות עיראקי, העריכה
 כי בשנת 2000 יתגוררו בתכנית כמאה וחמישים אלף נפש. לאחר שנבחנו כמה חלופות
 לכיווני ההתפרסות הוחלט לפתח את העיר בכיווני צפון וצפון-מערב שהם כיווני
 ההתפשטות המסורתיים בתכנית, עם אפשרות להתרחבות הדרגתית מזרחה, באמצעות
 הגשר, אל עבר הגדה המזרחית של הנהר. עקרונות נוספים של התכנית נועדו לשפר את
 רמת החיים של תושבי תכנית על פי אמות מידה מערביות ועוררו את קנאתם של
 תושבי ערים עיראקיות אחרות (אליסאמראאי 1997: 12). התכנית מנסה להקל את
 צפיפות האוכלוסין ולרווח את הבנייה בעיירה ועוסקת בשיפור השירותים לתושביה,
 בשיפור הקשר בין חלקי העיירה השונים (בין השאר בהוספת שלושה גשרים חדשים) וכן
 בהפחתת עומס התחבורה על ידי הטיית לכבישים עוקפים מחוץ לתחומי תכנית. היא
 אפילו עוסקת בארגון השטח המסחרי בשכונות המגורים כך שתתאפשר הקצאת שטח
 לגנים ציבוריים ושטחים פתוחים (שם: 165-166).

אולם גם תכנית זו, שהייתה פחות צנועה מתכנית המתאר של 1972, נגנזה כעבור
 זמן קצר. במקומה התקבלה תכנית הרבה יותר ראוותנית ויקרה שהוזמנה מחברה גרמנית:
 תכנית המתאר של שנת 1983, האחרונה עד כה. נראה כי אין זה מקרי שהתכנית התקבלה
 בשנה זו, שנה שבה החלו לחגוג את יום הולדתו של הנשיא, ושבמהלך פולחן האישיות
 שלו למרכז הכובד של התעמולה העיראקית ומכאן גם למרכז הכובד של החיים בארץ זו.
 מנגד, הייתה זו אחת משנות המלחמה הקשות ביותר - השנה הראשונה שבה עברה
 המלחמה להתנהל בשטח עיראק, לאחר הנסיגה העיראקית לגבול הבינלאומי. להערכתנו,
 תכנית זו נועדה להצדיק את המשאבים שמנהיגי עיראק ביקשו להפנות לעיר.

התכנית החדשה יועדה לעיר שמספר תושביה בשנת 2000 יגיע למאה וחמישים
 עד שלוש מאות אלף. באותה שנה חיו בתכנית שלושים אלף תושבים בלבד וגם היום
 מספר תושביה נמוך בהרבה: הנתון האחרון שבידינו הוא משנת 1987, אז חיו בתכנית
 34,908 תושבים (עלי ואל-דורי 1998: 231-232). התכנון אמור היה להתבצע בשלבים:
 בשלב הראשון אמורים היו לחיות בעיר מאה שלושים וחמישים אלף תושבים ובשלב
 השני מאתיים שלושים וחמישים אלף. כל תשתיות העיר תוכננו לאוכלוסייה בסדר גודל
 זה. העיר תחולק לרבעים שבכל אחד מהם יהיו ארבע עד שש שכונות (אֶתְיֵאָא). בכל
 שכונה (חֵי) יהיו שתי שכונות קטנות (מחלאת). בניגוד לתכניות אחרות אשר הניחו
 במידת מה את המרכז המסורתי הפונה אל הנהר, ייחסה התכנית הגרמנית חשיבות
 לפיתוח גדת הנהר וראתה במתחם זה את מוקד יופייה של תכנית. ברוח ה"תראת"

(שימור מסורות אמנותיות ערביות) הוצע שהבנייה החדשה תכלול מוטיבים ערביים
 במטרה להנציח את סגנון הבנייה הערבי המסורתי בתכנית. גולת הכותרת הייתה ההצעה
 להקים אוניברסיטה בתכנית, כיאה לעיר שבה יחיו שלוש מאות אלף תושבים, ואף דנו
 באפשרות שהיא תיבנה על הגדה המזרחית של החידקל, למרות שאדמותיו של אזור זה
 יועדו, לפי התכנית, לחקלאות (אל-אשעב 1998: 166-167). לבסוף נבנתה האוניברסיטה
 בשנת 1988 דווקא מצפון לעיר ועל הגדה המערבית של הנהר.
 מפה עדכנית של תכנית משנת 1998 מלמדת כי העיירה אכן התפשטה לאורך
 גדת הנהר ולאורך כביש בגדאד-מוֹסֵל לכיווני צפון וצפון-מערב, עם מעין בליטה לעבר
 מסילת הברזל ממערב לתכנית. למרות הגשר, כמעט אין התיישבות על הגדה המזרחית
 של החידקל, ואדמותיה עדיין משמשות בעיקר לחקלאות. כך משמרות תכניות המתאר
 מאפיינים מסורתיים המיוחדים לתכנית: היא עדיין עיירת מסחר המתפתחת סביב נתיבי
 התחבורה, והנהר יוצר חץ בין האזור המיושב לאזור החקלאי.

מעניין במיוחד הדיון בנושא מרכז העיירה ויישום המסקנות בעקבותיו. בעוד
 תכנית 1972 קובעת שיש לעודד מרכזים נוספים בפריפריה של העיר, תכנית 1981
 ו-1983 קוראות לשקם את המרכז המסורתי ולהפכו למוקד תרבות, מסחר ופנאי, מתוך
 הנחה שמראה המרכז, על הקשר שלו לנהר והבניה המסורתית, משקף את חשיבות
 העיירה וייחודה. תכנית 1983 מתייחסת גם לגדות הנהר כאל אזור ראוי לשיקום. בפועל,
 העיר העתיקה של תכנית, שחלק ניכר ממבניה נבנו מחומרים מתכלים, הוזנחה מאוד
 בשנות החמישים וכיום כמעט אינה קיימת יותר. חומת העיירה נעלמה, מלבד כמה
 שרידים בחלק הדרומי. מחלת אל-חארה, בחלק הדרומי של העיר העתיקה, אחת משתי
 השכונות המקוריות של תכנית, נמחקה ברובה: חלק ממנה נהרס בשנות החמישים כדי
 לפנות מקום להרחבת כביש בגדאד-מוֹסֵל וחלק גדול יותר הפך בשנות התשעים למרחב
 עתיר צמחייה ואגמי מים לשימוש הנשיא. השוק הישן של העיירה, סוק אל-קֶלְעָה,
 במקום המפגש בין מחלאת אל-קֶלְעָה ואל-חארה, נהרס בשנת 1971 במסגרת העבודות
 להקמת הגשר על החידקל ורוב הפעילות המסחרית עברה למתחם חדש בצפון-מערב
 תכנית. אזור המצודה העתיקה, מחלת אל-קֶלְעָה, הפך פרק עירוני עם גשרונים בינו
 לבין אזור האיים הקטנים שעל החידקל. בעיצוב מרכז תכנית פעלו שתי מגמות נוגדות:
 לצד עידוד יציאת עסקים, מבני ציבור ותחבורה מאזור המרכז, ניסו להחיותו בעיקר
 כמקום תרבות וביילוי פנאי. כפי שקרה בערים אחרות בעולם, גרם תהליך הפרבור
 להידרדרות המרכז, ובשנים האחרונות מתגוררים בו תושביה העניים ביותר של תכנית,
 בעיפות הרבה ביותר: בשנת 1987 חיו בו 9,534 תושבים שהיו 27% מכלל האוכלוסייה
 (עלי 1998: 234). דווקא ניסיונות השיקום האחרונים, ברוח תכנית 1983 והראויות
 הסדאמית, שכללו השתלטות על שטח רחב במרכז וצמצום העיר העתיקה ממשיכים
 לדרוך את רמת החיים הנמוכה ממילא של תושבי מרכז תכנית.

ושקוף וכי אין בארמונות חומרים מוסתרים, לכסוף הניחץ לפקחים לעירך סור בארמונות, ובמהלכו לא התגלו ממצאים משמעותיים (BBC news 29.3.1998). בדצמבר 1998, במהלך מבצע 'ישוע' המדברי, פגעו המסוסים האמריקניים גם בארמונות, אולם לא ירדעו מידת הנזק שנגרמה להם, וככל הנראה הוא לא הייתה רצינית. האמריקנים הצגו את הפגיעה בארמונות כפגיעה אישית בסדאם, אולי גם כעידוד לאוכלוסייה התכריתית לפעול נגדו בראותה את אחד מסמלי המשטר נפגע. לאחר כיבוש תכרית בירי האמריקני באפריל 2003, הפך הארמון הראשי למטה ריכוזה 4 הממוקמת בתכרית. בדצמבר 2003 נערכה בו מסיבת העיתונאים לאחר לכידת סדאם חוסיין (BBC 14.12.2003).

בשנות התשעים נבנתה רחבת המצעים הענקית בצפון-מערב תכרית. התחנה שימשה לעריכת המצעד החגיגי ביום הולדתו של סדאם חוסיין החל ב-27 באפריל. המשתתפים נהרו אליו מרחבי עיראק ומדינות אחרות. התכנה כללה שני מנחי מסוקים לשימוש הנשיא, יציע ובימה על המשטח. ככל הנראה לא נעשה בה שימוש אחר וגם לא היה בה צורך: אצטדיון המפורס של תכרית שוכן בקרבתה. רחבות מצעדים מיוחדות לחגיגות יום ההולדת לא הוקמו בערים עיראקיות אחרות (רחבת המצעים הגדולה יותר בבגדאד, תחת קשת הניצחון, שימשה למצעדים צבאיים בלבד). בדצמבר 1998 ניסו מסוסים אמריקניים לפגוע ברחבה. הפצצות החטיאו את מטרותן והמנגורה הסמוכה נהרסה (www.abc.org.uk 18.12.1998).

שני הפרויקטים שהוכרו קשורים ישירות לפולחן האישי ולאורח החיים הראוותני של סדאם חוסיין. חשוב לציין שהם מוקמו בשני מרכזי העיריה: הארמונות – באזור התחשק שעל גדת הנהר שנחשב למרכז ההיסטורי של תכרית – ורחבת המצעים באזור הפיתוח המתהווה בצפון-מערב העיריה. הם לא הוקמו בפרברי תכרית או מחוצה לה. הקמת הארמון לוותה בהחלט מחלת אל-חצאה כדי לפנות לו מקום. הקמת הארמון עלולה לגרום בעתיד לנזק סביבתי נוסף מסוג שהעיריה לא ידעה עד כה: תכרית נבנתה על גדה מוגבהת של החידקל ולכן הייתה מוגנת מאז ומעולם מפני שטפונות. לשם בניית הארמון שוטחה גדת הנהר, ונוצרו אגמים מלאכותיים להגנת הנשיא ואורחיו. אפשר שכך נהרסה ההגנה הטבעית של תכרית מפני השטפונות.

גם מבנים ציבוריים הוקמו במסגרת פולחן האישי. הכולס בהם הוא מקדש סדאם אל-פיידי (המסגד הגדול על-שם סדאם) מול רחבת המסדים ומצדו השני של פרק ציבורי גדול הכולל גם את בית הקברות העתיק והאצטדיון העירוני. בנייתו החלה בשנת 1990 והסתיימה בשנת 1995. זהו מסגד ענקי, העולה בגודלו על שלושת מסגדיה ההיסטוריים של תכרית. כיפתו מצופה זהב. שילובו עם רחבת המצעים והפרק יוצר מתח מוגדר שכולל חדש וממוקד בפולחן האישי. הקמת מסגדים גדולים ומפוארים זהה דרך מקובלת על שלישים מורח תיכוניים להנציח את שמם ולהתהדר באצטלה דתית: חסן השני, מלך מרוקן, בנה מסגד ענק בקולבנק, חוסיין, מלך ירדן, בנה מסגד

דומה כי יעצוב פניה של תכרית בשנים האחרונות נגזר משיקולי בין שתי מנגנונים: מהד גיסא, בנייה מסבירה וראויותה של מבני ציבור ואחרים כחלק מפולחן האישי של סדאם חוסיין ומאידך גיסא, הקמת מספר רב של מבני ציבור, בנייה איכותית למגורים ותשתיות מתוך רצון להישיר עם האוכלוסייה המקומית. בהקשר התכריתי, שתי נשמות אלה משתלבות ואינן סותרות זו את זו. דוגמאות בולטות למבנים שהוקמו במסגרת פולחן האישי הן רחבת המצעים הענקית, המסגד הגדול הנושא את שמו של סדאם חוסיין, ארמונות הנשיא בתכרית ובעוג'ה ושעון תכרית.

למרות שלא ידוע מתי בדיוק החלה בניית הפרויקטים המגולגלים, נראה כי כולם נכנסו לשימוש במהלך שנות התשעים, שנות האמברגו והמחסור הכלכלי, שבמהלכן נטה הנשיא, מסיבות שונות, להתכנס בתוך עצמו. לא היה מקום מתאים יותר לקראת תכרית וסביבתה. מתנגדי המשטר ואויביו, ובראשם ארצות הברית, עשו שימוש תעמולתי בניגוד בין תנאי חייו המתדרדרים של העם העיראקי לבין הקמת ארמונות הנשיא והפרויקטים האחרים, כמשקל נגד לטענות משרד ההסברה העיראקי שקרא להסתתרות האמברגו (www.usinfo.state.gov 18.12.1998). טען שהמשטר פעל בשנות התשעים להפוך אל-סאלחי, איש צבא שעבר בשנת 1995, טען שהמשטר פעל בשנות התשעים להפוך את תכרית לבירה החלופית ולכן נועדה תנופת הבנייה. לטענתו, המופרכת לטען, הייתה תכרית אמורה להפוך לבירת מדינת המרכז הסוניית במקרה שעיראק תחולק.

לשלוש מדינות קטנות (אל-סאלחי 1998: 398). בניית הארמון הראשון והגדול ביותר על גדת החידקל, במקום שהיו בו קודם בתה של מחלה אל-חצאה ההיסטורית, החלה בשנת 1991. שטחו בשנת 1998 היה ארבעה קמ"ר והוא כלל חוות, שטחים ירוקים ובהם איירות לאורחים רמי מעלה. הארמון נבנה בעת שהאוכלוסייה העיראקית נאנקה תחת עול הסנקציות הבינלאומיות והקשת וייתכן שמסיבה זו לא פורסם דבר הקמתו בתקשורת המקומית (www.usinfo.state.gov 18.12.1998). מאוחר יותר נבנו עוד שני ארמונות נשיאותיים באזור: בעוג'ה ובאזור ג'בל פהלה, מצפון-מערב לתכרית (Butler 2000: 143). לא ברור אם היה שימוש מיוחד לכלל ארמון. נראה כי סדאם חוסיין השתמש בארמונות למטרות מרגוע ונופש וכדי להימלט מארמון הנשיאות בבגדאד כאשר נשקפה סכנה לחייו. גם כינוסי המשפחה השמנו, אחת כינוסים שהעלו בהם לעתים נשאים רגישים, נערכו בארמונות אלה (Basm 2001: 348). בשנים 1997-1998 עלו הארמונות באזור תכרית לדיון בינלאומי עקב דרישת פקחי האו"ם לערוך בהם חיפוש אחר חומרים אסורים שהוחבאו בהם כנכל. ההסברה העיראקית התנגדה לדרישה בטענה כי מדובר באחרים נשיאותיים, וכי התחיה אליהם תפגע בריבונות עיראק. באותה הודמנות גם טענה ההסברה שהארמונות אינם רק ביהו של סדאם, אלא ביהו של כל העיראקים, והארמונות נפתחו בפני הציבור הרחב שבה להתארח אצל סדאם חוסיין. צעד זה נועד גם להפגין לעין כל כי הכול גלוי

מפואר במרכז עמאן. שלישי עיראק לפני סדאם, כולל התכרית אחמד חסן אל-בכר, לא בנו מסגדים בתכרית. עם זאת, לאחר הפיכת הבעת' ב-1968, החלו עשירי העיריה ונכבדיה לממן בניית מסגדים שהנציחו את שמם או שמות בני משפחתם (חסן עלי 1998: 226-227). הפרויקט הראוותני שיום סדאם חוסין לא נבע מצורך מקומי כלשהו: תושבי תכרית אינם אדוקים במיוחד וכבר קיימים בה די מסגדים אחרים. ההחלטה להקים את המסגד, בתקופה שבה הוקמו מספר פרויקטים נשיאותיים באזור, נובעת, ככל הנראה, ממספר סיבות. ראשית, סדאם חוסין אימץ, ערב מלחמת המפרץ, תדמית דתית. שנית, סדאם שאף לחקות את עשירי העיריה שהקדימוהו בבניית מסגדים, והמסגד נועד לגמד את מסגדיהם. בהעמדת המסגד, המכונה גם 'המסגד הגדול', מול מסגדי תכרית ההיסטוריים, ובמיוחד החשוב בהם 'אל-ג'אמק אל-כביר', הודגשה חשיבותה ההיסטורית של תקופת שלטונו. נראה כי בדרך זו שאף סדאם להעניק נופך דתי יותר לעיריה שבילה בה את ילדותו וחלק מנעוריו. לבסוף, המסגד הגדול עם כיפת הזהב משווה לתכרית מראה דומה לזה של כמה ערים עיראקיות חשובות יותר ובעלות מעמד דתי משמעותי הרבה יותר: בגדאד, נג'ף, כרבלא ובמיוחד העיר סאמראא - יריבתה האזורית של תכרית.

פרויקט ציבורי ביזארי יותר היה שעון תכרית (סאעית תכרית). המדובר במגדל שעון הממוקם ליד בית הקברות ובקרבת מתחם האצטדיון והארמון הנשיאותי. המניע להקמת המגדל בתכרית אינו ברור. קדמה לכך הקמת מגדל שעון גבוה יותר בבגדאד (סאעית נג'דאד). בדברי ההסבר להקמת המגדל בבגדאד הוזכרו ערכים אסתטיים וגם מטרה פונקציונלית: להוכיח לעיראקים את חשיבותו של הזמן. למרות שמדיו היו קטנים בהרבה מאלה של שלושת הפרויקטים שהוזכרו, מגדל השעון התכריתי הוא חלק מהניסיון להפוך את העיריה לחלון ראווה צדדי של המשטר על ידי עיצוב המרחב הנראה שלה בהתאם לטעמו האסתטי וערכיו. בניגוד לפרויקטים האחרים הממלאים פונקציה ציבורית או פרטית מוכרת (תפילה, מגורים, מצעדים ביום ההולדת), מגדל השעון אינו אלא גחמה של רודן.

מגדל השעון, רחבת המצעדים והמסגד הגדול יוצרים יחד מתחם עירוני ואדריכלי אחד שכל מרכיביו נבנו בשנות התשעים. כך נוצר מרכז עירוני מתחרה למרכז המסורתי הקיים בתכרית, השוכן סמוך לו. מרכז זה אינו מופיע בתכנון המתאר השונות ובמקרים מסוימים הקמתו חותרת תחתן. פולחן האישיות הוא הלגיטימציה היחידה להקמתו: רחבת המצעדים שימשה למצעדים בימי ההולדת, המסגד הנציח את סדאם חוסין ואפילו השעון הוזכר בעצם קיומו את הוגה הקמתו. ניתן לראות במתחם מרכז פולחן אורחי לדמותו של סדאם. שילובו עם האצטדיון העירוני יצר מקור משיכה טבעי לאזור. אולם כפי שראינו, סדאם לא הסתפק רק בהקמת מרכז אלטרנטיבי, הוא גם מחק או עיצב מחדש חלקים נרחבים מהמרכז הישן.

בכפר עוג'ה בלט אף יותר השילוב של פולחן האישיות הסדאמי עם הרצון להחיות עם האוכלוסייה המקומית, ובעיקר עם אלה מביניהם שהיו מקורבי השליט. כפר הולדתו של סדאם חוסין, שהיה בעבר כפר דל של בקרות טין ששכן כחמישה ק"מ מדרום לתכרית, עדיין אינו מחובר לרצף העירוני של עיריית המחוז ואף הפך בשנות השבעים ליחידה מנהלית נפרדת. באותה עת, מקורות עיראקיים התייחסו אליו כאל רובע (קו) ומונים אותו ברשימת שכונות תכרית (עלי 1998: 234). לעומתם, ח'אלס אל-אשעב מתייחס אל עוג'ה כאל עיריה (מדינה) בעלת ייחוד משלה (אל-אשעב 1998: 170). מבחינת המנהל המקומי כפופה כנראה עוג'ה לתכרית: צו ממאי 1982 ביטל את עיריית עוג'ה והכפיפה לעיריית תכרית. עוד קודם לכן, ב-3.2.1976, החליטה 'מועצת הנהגת המהפכה' (הרשות המחוקקת בעיראק הבעת'ית) להעניק לתכרית את כל אדמות המדינה (אמיריה) והרשויות בסאבו בתכרית ובעוג'ה (אל-כביסי 1998: 45). בעוד שבעבר שמרה עוג'ה על מידה של עצמאות וייחודיות למרות תלותה בעיריה הסמוכה, השינויים יצרו מצב חדש.

כפר הולדתו של סדאם נראה היום ככפר מתוכנן, מוקף שטחים ירוקים. כל השטח שבין הכפר והנהר הופקע לטובת מתחמים נשיאותיים, כולל ארמון, קטן מהארמון בתכרית. היישוב שוכן על כביש בגדאד-מוסל בקרבת שדה התעופה הגדול לתכרית דרום, ששימש בעיקר את סדאם ופמלייתו. עוג'ה היא אחד הפרברים הפחות מאוכלסים של תכרית - בשנת 1987 חיו בו 1,415 תושבים בלבד (עלי 1998: 234). ככל הידוע, זו השכונה היוקרתית ביותר באזור המאוכלסת במתעשרים חדשים, רבים ממקורבי השלטון שבתיהם המפוארים הפכו לסמל סטטוס (שם: 215). בניגוד לתכרית, ובדומה לכפרים אחרים בסביבה, עוג'ה היא יישוב שבטי שכל תושביו משבט אלבו נאסר, השבט של סדאם. תכנון עוג'ה משקף את המבנה החברתי של השבט: כל אחד מהרבעים נקרא על שם פלג מהשבט ומתנהל כיחידה נפרדת עם מוסדות ציבוריים משלה. רבעים אלה נמצאים לצד הארמון הנשיאותי המגודר והשמור על גדת הנהר. במשמע, סדאם וביתו אינם שווים לבני השבט האחרים. באמצעות שימור ניתוקה הגאוגרפי של עוג'ה מתכרית, למרות הכפיפות המוניציפלית, אפשר סדאם חוסין לבני הקבוצה השבטית הקרובה אליו ביותר, זו שסיפקה לו שומרי ראש רבים, מידה רבה של אקסקלוסיביות ופרטיות. בתמורה היה על תושבי הכפר להסכים להקמת ארמון באזור המבוקש ביותר בכפר, האדמות הפורייות הסמוכות לנהר. הארמון נועד ליצור מרחב נשיאותי פרטי ולעגן את מעמדו הדומיננטי של סדאם בכפר ובשבט.

התוצר הסופי: פרבור, תראת' ופולחן אישיות

בעקבות הכיבוש האמריקני באפריל 2003 זרם אל מחוץ לעיראק הרבה חומר חזותי עדכני (כתבות טלוויזיה, תצלומי עיתונות) שלא היה זמין קודם. אמנם צולמו בעיקר

חלקים של התמונה הכוללת ועדיין חסרות תמונות פנורמיות של העיירה, אולם גם מתוך החומר הקיים ניתן לקבל תמונה לגבי מראָה, ומראה אתרים מסוימים בה (תשומת לב מיוחדת הוקדשה לארמון הנשיאות) ואפילו כיצד נראה הבית התכרתי הממוצע (תמונות של חיילים אמריקנים עורכים חיפושים בבתים). עדיין קשה לענות על השאלה החשובה: מה עלה בגורלם של אתרי פולחן האישיות האחרים לאחר הדחת סדאם? האם הם נהרסו או הושחתו? תכרית כמעט ולא נהרסה בפלישה ובניגוד לערים ועיירות אחרות לא הושחתו בה מבני ממשל ולא הייתה ביוה. לכן אפשר להניח שאתרי פולחן האישיות נותרו שוממים, אך עומדים על תלם. תכרית הניבטת ממסכי הטלוויזיה בשנת 2004 היא העיר שתכנן משטר הבעת' בראשות סדאם חוסין.

שלושה גורמים משפיעים על מראה העיירה: תהליך הפרבור, שימור המסורת (תראת') ופולחן האישיות של סדאם חוסין. מעט המבקרים בתכרית בשנים האחרונות ראו לפנייהם עיירה פרברית חסרת ייחוד ומשעממת על הדרך למוֹלָה. השכונות החדשות והמתוכננות, הכבישים הרחבים, הבתים האחידים בצורתם, הרחובות הישרים ומיקומם על הכביש המהיר חיוקו את תחושת הפרבריות שהעיירה שידרה. קשת הדעות לגביה נעה בין הטוענים שהיא מקום משעמם לבין הממליצים לעצור בה על מנת להתרענן בדרך הארוכה למוֹלָה. לעומתם נהנו תושבי העיירה, בזכות התכנון הפרברי, מאיכות חיים גבוהה יחסית.

אף על פי כן, נתפסו השינוי המואץ וביטול הייחוד החזותי, לא פעם, כאיום על הזהות המיוחדת של המקום ועוררו תביעות לשימור אופייה של תכרית. תכנית המתאר של 1983 התייחסה בהבלטה ובהרחבה לצורך לשמר את הייחוד המקומי. דובר בה על פיתוח החלק הפונה לנהר, מתוך הנחה כי הנהר ראוי להיות ציר פיתוח (במקביל לכביש בגדאד-מוֹלָה) ומקור יופייה של תכרית. הוצע לשמר את סגנון הבנייה הערבי המסורתי. המתכנן ח'אלס אל-אשעב דוגל בחיזוק מרכז העיירה ובשיקום, שיפוץ ושימור שימורו על זהותה המיוחדת (אל-אשעב 1998: 168). חסידי השימור זכו למספר הצלחות. הוקם מוזיאון עירוני. בשנת 1992 הוכרז על פרויקט 'הבית המסורתי' (אל-דאר אל-תראת') כצעד ראשון בתהליך שנועד להתחזיר את סגנון הבנייה המסורתי לשימוש. ניתנה הוראה נשיאותית לתכנון מוזיאון פולקלור. כל זאת מתוך חשש אמיתי מפני היעלמות העיר העתיקה, שבה השתמרה המסורת התכריתית (שעבאן 1998: 183). בהקשר זה חשוב לציין מפעל נוסף, למרות שאינו מתחום הבנייה: פרסום 'האנציקלופדיה של תכרית' (מְסֻעֶת מְדִינַת תְּכֵרִית) בשנת 1995 ביזמת שר ההסברה התכריתי, חאמד יוסף חמאד. עד נפילת המשטר יצאו לאור חמישה כרכים ובהם מגוון רחב של מאמרים אקדמיים הסוקרים את התפתחות העיירה מימי קדם ועד היום. במקביל, החלה האוניברסיטה של תכרית בפרויקט תיעוד עתיר משאבים שכלל ריאיונות מוקלטים בווידיאו עם זקני העיירה.

אולם מגמת השימור והדגשת הייחודי נתקלה בקשיים בשל תהליכי הפרבור, ובשנים האחרונות בעיקר בשל פולחן האישיות של סדאם חוסין. מובן מאליו שחסידי השימור נאלצו להימנע מכל ביקורת על הנשיא ועל פולחן אישיותו. הם נמנעו מלציין שארמון הנשיאות הוקם על חורבותיה של שכונה היסטורית. הארמון חולש גם על חלק נכבד מגדת החידקל וכל ניסיון לפתח אזור זה למטרות קיט מוגבל מראש. לעתים התגנבו אל תוך השימור עצמו תכני פולחן האישיות: כך למשל שומר בית הספר הראשון בעיירה, מוסד חשוב כשלעצמו, תוך הדגשת העובדה שסדאם חוסין למד בו. דוגמה בולטת יותר היא שימור בית מגוריו הדל בעוֹג'ה (Munier 2000: 170). הניסיון לשמר את ייחודיותה של תכרית התנגש בשליט מגלומן שרצה להדגיש את ייחודיותו שלו. סדאם חוסין לא חש כנראה את אותה כמיהה ל'תכרית של פעם', בספרו האוטוביוגרפי הוא מרבה להדגיש את עליבות העיירה ולטעון שלא הייתה שונה מעיירות אחרות בעיראק (ראיה 2002: 67). מעניין לעמוד על ההבדל בין סדאם לבין קודמו. חאמד חסן אל-בכר שיפץ בשנת 1975 את אל-ג'אמע אל-כביר ההיסטורי והפכו למסגד בעל צריח יפה ומעוטס (חסן עלי 1998: 226), ואילו סדאם העדיף להקים מסגד גדול יותר הנושא את שמו.

למרות הכול שמרה העיירה תכרית על ייחודיותה וזאת, באופן פרדוכסלי, בגלל השילוב המיוחד שנוצר בה, בתקופת סדאם חוסין, בין אתרים ומתחמים שהוקמו במסגרת פולחן האישיות של הנשיא לשעבר, אתרים ומתחמים ששומרו והשכונות הפרבריות החדשות. היא מהווה מפגש מוזר בין מגמות תכנון שונות וקבוצות אינטרסים: הנשיא לשעבר ואורח חייו הראוותני ופולחן אישיותו, חסידי השימור והקהילה המקומית. שילוב זה אינו קיים בערים אחרות בעיראק והרושם שהוא יוצר מועצם בשל ממדיה המצומצמים של תכרית.

סיכום

יחסו של סדאם חוסין לעיירת מוצאו שונה מיחסם של רודנים אחרים לעיירות מוצאם. סדאם חוסין התגאה במוצאו הפרובינציאלי והכפרי, בעוד שרודנים אחרים (סטאלין, היטלר, מוסוליני, צ'אושסקו) נטו להצניע מרכיב זה בעברם או להתכחש אליו ובוודאי נמנעו מלטפח באופן מיוחד את עיירתם או כפרם. הפיכת הבעת' ביולי 1968 הביאה לשלטון את בני העיירות הקטנות אשר, כמו הדמות ברומן של ר'אָאָב טַעֲמָה פְּרִמָאן, חשו זרים ומגודים בחברה הבגדאדית. סדאם חוסין היה אחד מהם וכאשר ריכו מספיק כוח בידיו פנה לעצב מחדש את בגדאד וגם להפוך דווקא את עיירת הולדתו למצג ראווה של שלטונו: עיירה לדוגמה המשלבת תכנון ופיתוח חדשניים, ניסיון לשמר משהו מהעבר ופרויקטים ראוותניים הקשורים לפולחן האישיות שלו.

פיתוח תכרית היה, בין היתר, תוצר של יחסי הגומלין בין נשיאי עיראק התכריתים לבין הקהילה המקומית שסייעה להם ותמכה בהם. צעדים חשובים כגון הקמת הגשר הראשון, הפיכת תכרית למרכז מחוז חדש בשנת 1976 והקמת האוניברסיטה בשנת 1988, נועדו לענות על צרכים מקומיים ידועים ולתגמל את הציבור התכריתי על נאמנותו בעבר. היטיב לתאר זאת החוקר עאמר אל-כַּפִּיִּי שקבע: 'תכרית לא הייתה מגיעה למעמדה הרם אלמלא כמה מבניה שהגיעו לעמדות הנהגה במפלגה ובמדינה ובראשם הנשיא סֻדאם חוסיין. הם הבינו טוב יותר מאחרים את דרישות העיר ותושביה' (אל-כַּפִּיִּי 1998: 46).

בניגוד לאל-בכר, שלא הרבה להבליט את מוצאו, עשה סֻדאם חוסיין שימוש רחב במוצאו הפרובינציאלי להבליט תכונות הנתפסות בציבור כחיוביות: צניעות, פשטות, עממיות, ישירות וכיוצא בזה. מוצאו הפלבאי לא נתפס בעיניו, כשהיה בשלטון, כנקודת חולשה, אלא כמקור גאווה וכוה: הוא ידע לנצל את הקשרים החברתיים השבטיים והאזוריים כדי להתבסס בשלטון. הוא אף נהג להדגיש, אולי באופן מוגזם, את עליבות עיירת מוצאו ולכן לא נרתע בשנות השמונים והתשעים מלעצב אותה מחדש, תוך מחיקת שרידי עברה.

בשנות השמונים נוסף לכל אלה פולחן האישיות ובמרכזו חגיגות יום ההולדת של הנשיא. ביום זה הרבתה התקשורת לעסוק בתכרית, תחילה בדיונים על ילדותו של סֻדאם חוסיין ואחר כך, לאחר הקמת רחבת המצעדים, בסיקור החגיגות המרכזיות בעיירה, אירועי שנת 1991 גרמו למשטר ולעומד בראשו להסתגר במרחב הבטוח ביותר מבחינתם: תכרית וסביבתה. בשל כך, רוב הפרויקטים הראוותניים שנבנו בתכרית בתקופת סֻדאם חוסיין הם משנות התשעים. סֻדאם הרגיש חופשי לעשות במרחב התכריתי כרצונו. לכן הייתה גם סיבה נוספת, אישית. סֻדאם חוסיין, הילד העני, היתום מאב, בן הכפר הנבער, שסבל בשעתו מלעגם של הילדים התכריתים העירוניים המפונקים שאף, אולי באופן לא מודע, להוכיח את עצמתו דווקא בפניהם. לשם כך הוא בנה ארמון רחב ידיים על חורבותיה של מחלת אל-חארה ההיסטורית שבה נולד, הנציח את שמו בבניית מסגד ענק שכיפתו מוזהבת העולה בגודלו על כל מסגדי העיירה, ואילץ את בני העיירה לצפות במשלחות מכל רחבי עיראק הצועדות לפניו ברחבת המצעדים ביום הולדתו. בתכרית רוכזו פרויקטים מונומנטליים שלא נבנו בשום עיר עיראקית אחרת, להוציא בגדאד. אלו לא הוקמו מתוך שאיפה להתחשב בצרכי האוכלוסייה ורצונה אלא כדי להוכיח את מעמדו הדומיננטי של הרודן לבני עירו.

בשנות התשעים, לאחר התבוסה בכווית וההתאוששות מהמרד שפרץ ברחבי המדינה ובצילן של סנקציות בינלאומיות מעיקות, פנה המשטר העיראקי אל הכיוון האוליגרכי. הדברים בלטו במיוחד במשפחתו של סֻדאם חוסיין ובגרעין מקורביו התכריתים. הם השתלטו על נכסים של המדינה והשתמשו בהם לצורכיהם. לא רק סֻדאם ובניו, אלא גם

קרובי משפחתו ואנשי צמרת אחרים בנו לעצמם ארמונות, בעיקר בבגדאד, אולם גם במקומות אחרים והשתלטו על חוות וקרקעות. נוצר פער גדל והולך בין האוליגרכים לבין שאר האוכלוסייה, ובעיקר המעמד הבינוני המתרושש, שרבים מכניו העדיפו להגר מעיראק. בהיעדר התנגדות כלשהי מצד המעמד הבינוני, יכלו מתעשרי האמברגו להבליט את עושרם ללא ההסתייגויות שהיו קיימות קודם לכן. עתה, כאשר רבים ממקורביו הפגינו את עושרם ללא סייג, מצא סֻדאם לנכון להתעלות עליהם בהקמת כמה וכמה ארמונות מפוארים מאד במקומות החביבים עליו, לשימוש הפרטי ולא הממלכתי ולהאדיר את שמו באמצעות פרויקטים מגלומניים. תכרית נתפסה כמרחב בטוח עבור הנשיא ומקורביו, במיוחד אחרי דיכוי המרד שפרץ בעקבות הנסיגה מכווית, ולכן נבנה חלק גדול מהפרויקטים בעיירה זאת. כמה מהפרויקטים שנבנו בתכרית הינם מעין העתק של פרויקטים שהוקמו בבגדאד בשנות השמונים, למטרות דומות על רקע מלחמת עיראק-איראן. תכרית בשנות התשעים הפכה למעין בגדאד סֻדאמית בועיר ענפין. כך נוצר פער בין תכרית לבין שאר ערי עיראק אשר סבלו מהזנחה קשה וניכרו בהן אותות האמברגו. פער ניכר גם בין מקורבי המשטר, שרבים מהם התרכזו בעוגיה, לשאר אוכלוסיית תכרית.

כ'אדריכל' ומתכנן ערים גילה סֻדאם חוסיין העדפה ברורה וקיצונית ל'מודרניות' ו'פיתוח' ואמונה רבה בכוחה של ה'קידמה'. בניגוד לאחרים, אין בו שמץ של נוסטלגיה או התייחסות רומנטית לעבר הקרוב. המשטר שבנה מחדש את כבל העתיקה מתוך ניסיון לחקות את נבוכדנצר, הוא אותו משטר שהרס את מחלת אל-חארה בתכרית, השכונה שסֻדאם נולד בה, כדי לבנות במקומה ארמון מפואר לנשיא. בשם תנופת הפיתוח מחק הדחפור הנשיאותי גם שכונות עתיקות רבות בבגדאד ושינה לחלוטין את פני הבירה באופן שגרם לבגדאדים ותיקים ולתיירים לתהות להיכן נעלמה העיר שהכירו. הייתה הרבה ברוטליות מאחורי תנופת הפיתוח. מחיקת העבר הקרוב ודהירה לעבר עתיד 'מוהיר' בלטה גם בתחומי מדיניות אחרים: השאיפה העזה להשיג כוח גרעיני, הלאמת הנפט, הגדלת הצבא, פיתוח תעשיית הנשק, היומרות האזוריות. זו גם אחת הסיבות שסייעו לסֻדאם להקים בעיראק, לראשונה בתולדותיה, רפובליקת פחד טוטליטרית, ריכוזית ויעילה שהחזיקה מעמד יותר מכל משטר אחר בעיראק במאה העשרים עד שהופלה בידי הטנקים האמריקניים. עבור סֻדאם חוסיין, היה העבר הקרוב מציאות של עוני ולעג מצד ילדים אחרים, לא הייתה לו כל כוונה לשמרו או להיזכר בו בערגה. פולחן החדש, כמו גם מחיקת העבר ופולחן האישיות היו נחוצים לו על מנת להמשיך בדרכו.

ביבליוגרפיה

כתבי עת עיראקיים שהוזכרו במאמר
מגילת אלישאון אל-דאח'ליה, בגדאד: 1962.
אלף באא, בגדאד.

שנתונים סטטיסטיים עיראקיים
אל-מג'מועה אל-אחסאאיה לסנת 1972.
אל-מג'מועה אל-אחסאאיה לסנת 1973.

מקורות

- אל-אשעב, ח'אלס, 1998. 'אל-תח'שט אל-ח'דרי למדינת תכרית פי אל-עסר אל-ח'דרי',
בתוך: מוסועת מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5:
170-149.
- אסכנדר, אמיר, 1980. סדאם חסין: מנאדלן. [מפכרן] ואנסאנן, פאריס: האשית.
אל-ג'אברי, עלי, 2004. אסראר אל-סאעאט אל-אח'ירה קבל סקוט בר'דאד, עמאן:
אל-אח'ליה.
- האשם, ג'ואד, 2003. מד'פראת וזיר עראקי מע אל-בכר וסדאם, לונדון: דאר אל-סאקי.
זיידל, רונן, 1997. מפלגת הבעת' העיראקית 1948-1995: היבטים ארגוניים ופרסונליים,
חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- זיידל, רונן, 2004. תכרית והתכריתים: עיירה פרובינציאלית, קהילה רגיונלית ומדינה
בעיראק במאה ה-20, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- חוב אל-בצ'ת' אל-ערבי אל-אש'תראכ'י: אל-קטר אל-עראקי, 1983. אל-תקריי אל-
מפזי לל-מאמר אל-קטרי אל-תאסע, ח'יראן 1982, בגדאד.
- חסן עלי, עבד אל-קאדר, 1998. 'אל-מסאג'ד ואל-ג'ואמע פי מדינת תכרית', בתוך:
מוסועת מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5: 226-227.
- אל-כ'בסי, עאמר, 1998. 'ספ'תאט מן אל-תאריח' אל-אדארי אל-מעאסר למדינת תכרית',
בתוך: מוסועת מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5:
51-32.
- אל-מאססה אל-עאמה לל-סיאחה, 1982. אל-עראק: דליל סיאחי, בגדאד.
מחכמת אל-שעב, 1960. מחאדראת אל-מחכמה אל-עספריה אל-ח'אסה אל-עלא,
בגדאד: כרך 10.

מטר, פאד, 1980. סדאם חסין: אל-נג'ל, אל-קלנה ואל-מסתקבל, ביירות: דאר אל-
קלא'א.
אל-סאמראאי, נפיק, 1997. חטאם אל-פואפה אל-שרקיה, כוית: אל-קבס.
אל-עאני, מואחם ג'אסם, 1998. 'תאריח' אל-הג'רה אל-ח'ארג'יה פי מדינת תכרית',
בתוך: מוסועת מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5:
257-245.

אל-עואני, פאדל, 1992. אאח'ר אל-מלאאפה, לונדון: ריאד אל-ד'ס.
עלי, יונס חמאדי, 1998. 'אל-מ'ואהר אל-אג'תמאעיה לל-אסכאן פי תכרית', מוסועת
מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5: 227-211.
עלי, יונס חמאדי ואל-דורי נג'ם, עבדאללה, 1998. 'אל-תסור אל-דימו'רדאפי לסכאן
מדינת תכרית 1947-1987', בתוך: מוסועת מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-
ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5: 244-231.

אל-פאלוג'י, פריד, 2003. אל-ס'חאף ואל-עלוג', קהיר: דאר אל-כתאב אל-ערבי.
פרמאן, ר'אאב טעמה, 1989. אל-מ'רפב, ביירות: דאר אל-אדאב.
אל-סאלחי, נג'יב, 1998. אל-זלזאל: מאד'א חדת' פי אל-עראק בעד אל-אנסחאב מן
אל-כוית, לונדון: אל-ראפל.

רואיה לכפתבהא, 2002. רג'אל ומדינה, בגדאד: דאר אל-ח'רה.
שעבאן, עוני פאמל, 1998. 'אל-מפ'רדאט אל-מעמאריה לל-בית אל-תראת' פי תכרית',
בתוך: מוסועת מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5:
196-183.

אל-תכרית, נאג'י, 1990. נ'ס ג'דיד, בגדאד: דאר אל-שאון אל-ת'קאפה אל-עאמה.
אל-תמימי, עבאס עלי, 1998. 'אל-נשאט אל-ס'נאעי פי תכרית תסורה ואתג'אהאטה',
בתוך: מוסועת מדינת תכרית, בגדאד: ווארת אל-ת'קאפה ואל-אעלאם, כרך 5:
138-122.

- Abu Rish, Sa'id, 2000. *Saddam Hussein: The Politics of Revenge*, London: Bloomsbury.
- Al-Khalil, Samir, 1991. *The Monument: Art, Vulgarly and Responsibility in Iraq*, London: Andre Deutch.
- Baram, Amatzia, 2001. 'La maison de Saddam Hussein' in: Pierre Bonte, Edouard Conte et Paul Dresch (eds.) *Emirs et presidents: figures de la parente et du politique dans le monde Arabe*, Paris: CNRS.
- Behr, Edward, 1991. *Kiss the Hand You Cannot Bite: The Rise and Fall of the Ceascescus*, London: Penguin.
- Butler, Richard, 2000. *Saddam Defiant*, London: Weidenfeld & Nicolson.
- Munier, Gilles, 2000. *Guide de l'Irak*, Paris: Picollec.